

LINGVODIALEKTOLOGIYANING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Mashhura Djabborova

Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi

Tillarni o'qitish metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada lingvodialektologiyaning nazariy va metodik asoslari tahlil qilinadi. Dialektologiya va lingvistika o'zaro uzviy bog'liq fanlar sifatida ko'rib chiqilib, ularning o'zbek tili hududiy shevalarini o'rganishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqotda lingvodialektologik tahlilning zamonaviy yondashuvlari, lingvogeografik va sotsiolingvistik metodlarning qo'llanishi, shuningdek, dialektal materiallarni tizimlashtirish va xaritalashning ilmiy prinsiplari asoslab berilgan. Maqola natijalari o'zbek tilshunosligi va hududiy til o'zgarishlarini tadqiq etishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *lingvodialektologiya, dialekt, metodika, lingvogeografiya, sotsiolingvistika, sheva, tahlil.*

Abstract: *This article analyzes the theoretical and methodological foundations of linguodialectology. It examines the interrelation between dialectology and linguistics, emphasizing their significance in studying the regional dialects of the Uzbek language. The research explores modern approaches to linguodialectological analysis, including linguistic geography and sociolinguistic methods, as well as the scientific principles of systematizing and mapping dialectal materials. The findings contribute to the practical study of Uzbek linguistics and regional language variations.*

Keywords: *linguodialectology, dialect, methodology, linguistic geography, sociolinguistics, vernacular, analysis.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются теоретические и методические основы лингводиалектологии. Анализируется взаимосвязь диалектологии и лингвистики, а также их значение в изучении территориальных диалектов узбекского языка. В исследовании раскрываются современные подходы к лингводиалектологическому анализу, использование лингвогеографического и социолингвистического методов, а также научные принципы систематизации и картографирования диалектного материала. Результаты работы имеют практическое значение для узбекского языкознания и исследования региональных языковых изменений.*

Ключевые слова: *лингводиалектология, диалект, методика, лингвогеография, социолингвистика, говор, анализ.*

Jizzax va sirdaryo viloyatlarining lingvodialektal, arial toponimik tadqiqi hamda migratsion jarayonlar (xvi–xxi asrlar)

Tilshunoslikning eng muhim yo‘nalishlaridan biri — lingvodialektologiya, ya’ni dialektlar, shevalar va ularning hududiy, ijtimoiy, tarixiy xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan sohadir. Bugungi kunda global til jarayonlari, milliy o‘zlikni anglash va madaniy merosni asrash masalalari kontekstida lingvodialektologiyaning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

O‘zbek tilining hududiy shevalari, ularning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat dialektologiya uchun, balki til taraqqiyoti, leksik boylik va milliy identifikatsiya uchun ham muhimdir. Shu sababli lingvodialektologiya nafaqat empirik kuzatishlarga, balki nazariy asos va metodik yondashuvlarga tayangan holda ilmiy tizim sifatida shakllanmoqda.

Lingvodialektologiya tilshunoslikning bir tarmog‘i sifatida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivoj topdi. Dastlabki dialektologik tadqiqotlar Yevropa mamlakatlarida paydo bo‘lib, ular fonetik izoglossalar va hududiy xaritalashga tayanardi. O‘zbek tilshunosligida esa bu soha XX asrning 40–50-yillaridan boshlab shakllandi.

O‘zbek dialektologiyasi shakllanishida H. Doniyorov, A. Madrahimov, M. Asqarova, B. O‘rinboyev, S. Ibrohimov, A. Shermatov kabi olimlarning xizmatlari katta. Ular o‘zbek tili shevalarining tasnifi, geografik tarqalishi va lingvistik xususiyatlarini aniqlashda asosiy metodologik yo‘nalishlarni yaratganlar.

Lingvodialektologiyaning asosiy predmeti quyidagilardan iborat:
o‘zbek tili sheva va dialektlarining lingvistik tuzilmasini o‘rganish;
ularning tarixiy ildizlari va shakllanish jarayonlarini aniqlash;
geografik areallarni xaritalash va izoglossalar tizimini belgilash;
ijtimoiy, madaniy omillarning dialektga ta’sirini o‘rganish;
dialektal materiallardan adabiy til taraqqiyotida foydalanish metodikasini ishlab chiqish.

Lingvodialektologiyaning nazariy negizini fonetik, morfologik, leksik va sintaktik farqlanish qonuniyatlari tashkil etadi. Har bir hududiy dialekt tilning umumxalq tizimidan ayrim fonetik (masalan, “yigit” – “yigit’”, “yo‘l” – “yol”), morfologik (“boradi” – “borat’”), leksik (“bo‘ta” – “bola”) farqlar bilan ajralib turadi.

Nazariy jihatdan lingvodialektologiya quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

1. Tizimlilik prinsipi – dialekt hodisalari til tizimining bir butun tarkibiy qismi sifatida o‘rganiladi.
2. Tarixiylik prinsipi – har bir dialektning shakllanishi tarixiy migratsiya, etnik aloqa va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda izohlanadi.
3. Hududiylik prinsipi – dialektlarning geografik joylashuvi, izoglossalar chegarasi va areal xususiyatlari aniqlanadi.

4. Ijtimoiylik prinsipi – shevalarning shakllanishida ijtimoiy tabaqalanish, kasb, ta'lim, migratsiya kabi omillar inobatga olinadi.

Lingvodialektologik tahlilning zamonaviy yo'nalishlari orasida areal tilshunoslik, sotsiolingvistika, etnolingvistika va geolingvistika bilan uzviy bog'liqlik kuzatiladi. Bu esa dialektologiyani faqat til faktlarini emas, balki ularning madaniy-semantik va ijtimoiy kontekstini ham tahlil qilishga yo'naltiradi. Lingvodialektologik tadqiqotlarda metod va usullar masalasi alohida ahamiyatga ega. So'nggi yillarda an'anaviy kuzatuv, so'rovnoma va ekspeditsiya usullariga qo'shimcha ravishda raqamli va geografik texnologiyalar keng joriy etilmoqda.

Asosiy metodik yondashuvlar quyidagilardir:

1. Kuzatuv va yozib olish metodi – dialekt sohiblarining tabiiy nutqi yozib olinadi va fonetik, leksik, grammatik jihatdan tahlil qilinadi.

2. So'rovnoma metodi – tayyor savollar asosida informantlardan ma'lumot olinadi; bu usul shevalarning leksik farqlarini aniqlashda foydalidir.

3. Geografik (areal) metod – to'plangan ma'lumotlar xaritaga tushiriladi va dialekt izoglossalari aniqlanadi.

4. Taqoshlash metodi – bir dialektdagi hodisalar boshqa hudud dialektlari bilan qiyoslanadi.

5. Kompyuter lingvistika metodlari – elektron korpuslar, GIS-xaritalar va statistik tahlil vositalaridan foydalaniladi.

Zamonaviy lingvodialektologiyada integrativ metod — ya'ni dialektologiyani tarixiy tilshunoslik, sotsiolingvistika, psixolingvistika bilan uyg'unlashtirish yo'nalishi ustuvor bo'lib bormoqda.

Lingvodialektologiya o'zbek tilining boy hududiy qatlamini o'rganish orqali milliy tilning tarixiy taraqqiyotini, leksik boyligini va xalq madaniyatining ko'hna izlarini saqlab qolish imkonini beradi. Ushbu fan nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki ta'lim-tarbiya jarayonida, o'quvchilarda tilga, xalq og'zaki ijodiga, milliy qadriyatlarga hurmat ruhini shakllantirishda ham katta rol o'ynaydi.

Kelgusida lingvodialektologiyani raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, til korpuslari asosida rivojlantirish, o'zbek tili shevalarining elektron atlasini yaratish dolzarb ilmiy vazifalardan biridir.